

Wojciech Święch

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego
Wydział Prawa, Administracji i Stosunków Międzynarodowych

Václav Havel i koncepcja niepolitycznej polityki

Václav Havel and the concept of non-political politics

Abstrakt: Celem niniejszego artykułu jest refleksja nad ideami Václava Havla i ocena realności ich realizacji. Poglądy dramaturga dotyczące polityki wzbudzają spore kontrowersje. Uznaje się je często za przejaw utopii oraz marzycielstwa. Czeski pisarz po upadku reżimu komunistycznego w 1989 roku znalazł się w nowej dla siebie roli – stał się politykiem. Miał zatem możliwość wprowadzenia w życie niektórych swoich koncepcji. W niniejszym artykule dokonano nie tylko analizy twórczości Havla, ale przedstawiono także jego działalność polityczną, aby odpowiedzieć na pytanie, czy do końca pozostał on wierny swoim ideałom.

Słowa kluczowe: Václav Havel, niepolityczna polityka, moralność, reżim komunistyczny, partie polityczne

Abstract: The aim of the below paper is the review of Václav Havel's ideas as well as the evaluation of reality of their implementation. Views of the playwright concerning politics trigger controversy. They are very often perceived as expression of utopia and daydreaming. Czech writer took up a new role after fall of communist regime in 1989 – he became a politician. He had therefore possibility to implement some of his concepts. The article in question presents not only analysis of Havel's writings but also his political activity to answer the question if he remained faithful to his own ideals.

Keywords: Václav Havel, non-political politics, morality, communist regime, political parties

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest refleksja nad koncepcją niepolitycznej polityki w ujęciu Havla i ocena realności ich realizacji. Poglądy dramaturga w tej kwestii były, a w zasadzie w dalszym ciągu są, ostro krytykowane. Uznaje się je często za przejaw utopii, artystycznego pięknoduchostwa oraz marzycielstwa. Należy pamiętać, iż Václav Havel przebył drogę od dysydenta do prezydenta. Miał więc okazje i możliwości do tego, aby część swoich koncepcji wprowadzić w życie. Jednak polityka jest sztuką kompromisów. Powstaje więc wiele pytań – na ile piastowanie wysokiego stanowiska w kraju, zmusiło Havla do porzucenia niektórych pomysłów na sposób prowadzenia polityki, czy Czech pozostał do końca wierny większości swoich ideałów. Być może sprawowanie władzy „otworzyło oczy” dramaturga na niektóre sprawy.

Historia idei na świecie oraz w Czechach

Jest sprawą oczywistą, że Havel nie jest pomysłodawcą filozoficznej koncepcji niepolitycznej polityki. Powstała ona bez wątpienia poza granicami Czech, czy nawet Czechosłowacji. Należy wspomnieć, iż pojęcie to nie ma i nigdy nie miało ostro wyznaczonych granic. Z tego powodu nie można jednoznacznie stwierdzić, co mieści się w pojęciu niepolitycznej polityki, a co już nie. Każde ujęcie tej idei przynosi bowiem zawsze jakiś nowy element, który ma wpływ na sposób jej definiowania. Jednak należy zaznaczyć, iż punktem wyjścia w rozwoju koncepcji jest pojawienie się takich pojęć jak „apolityczna polityka” oraz „apolityka”, które były związane z historycznym, politycznym oraz kulturowym kontekstem danego okresu¹.

Jedną z pierwszych osób, które zwróciły uwagę na kwestię „końca polityki” był niemiecki socjolog, Max Weber. Twierdził on, że w wyniku wpływu czynników gospodarczych, doszło do rozluźnienia pierwotnej jedności między wolnością oraz polityką, dzięki czemu wyodrębniła się ludzka wolność. Do tej myśli nawiązał w czasie II wojny światowej konserwatysta Carl Schmitt, który ogłosił, że współczesne mu czasy są „epoką neutralizacji oraz odpolitycznienia”, w której

¹ Por. M. Havelka, „*Nepolitická politika*“: kontexty a tradice, „Sociologický časopis” 1998 nr 4, s. 460.

nowymi „centrami” życia społecznego stały się gospodarka i w końcu technika, zupełnie „neutralna”, będąca „narzędziem i bronią” kulturalnie ślepą w służbie każdej osoby. Dzięki tym procesom doszło do zjednoczenia ludzi, którzy uzyskują możliwość posiadania wpływu na wszystko. Jednakże nastąpiło to za cenę szczególnego uproszczenia, przejawiającego się tym, iż technologia władzy zastępuje politykę (można więc powiedzieć, że ją „decentralizuje” i „neutralizuje”)². W kolejnych okresach skutkiem globalizacji było rozdzielenie procesu decyzyjnego w obszarze gospodarki i polityki. Ponadnarodowa oraz ponadpaństwowa sieć produkcji i handlu uwolniła się wówczas spod politycznej władzy struktur państwowych. W efekcie władza elit ekonomicznych rozszerzyła się i zaczęła być napędzana „techniką zysku”, a nie państwowym lub narodowym interesem. W tym miejscu trudno nie wspomnieć o koncepcji „niepolitycznego człowieka” Thomasa Manna, która jawi się jako krytyczna reakcja na tworzące się społeczeństwo masowe i masową kulturę³.

Jednak trzeba wspomnieć, że koncepcja niepolitycznej polityki ma również długą tradycję na czeskich ziemiach, sięgającą XIX wieku. Spojrzenie na nią w ujęciu historycznym może w pewien sposób rzucić nowe światło na idee głoszone przez Havla. Za filozofem oraz socjologiem, Milošem Havelką można wskazać kilka przyczyn rozwoju tej idei, w tym m. in.:

- specyficzną „niekompletność” społeczeństwa. Czesi w porównaniu do niemieckiego żywiołu byli „nierównomiernie” rozwarstwieni. W ich szeregach trudno było odnaleźć wielką burżuazję, więc mówiono o nich jako o narodzie, w którym przeważała klasa średnia. Liczebność elity intelektualnej była zatem mała, szczególnie jeżeli się ją porówna do Niemców,
- zaskakujący sukces narodowego odrodzenia, powiązany z gwałtownym wzrostem gospodarczym w XIX wieku. Z tego powodu czescy politycy stanęli w obliczu konieczności ułożenia na nowo stosunków między rodzącym się czeskim społeczeństwem o narodowej orientacji, a państwem, które do tej pory reprezentowało interesy przede wszystkim Niemców, a potem

² Ibidem, s. 456.

³ Ibidem.

także Węgrów. Jednakże czescy liderzy nie mieli aspiracji odrodzenia idei państwowości. Chodziło im raczej o kwestię modernizacji kraju i jego demokratyzację,

- kryzys współczesnego człowieka, przejawiający się sytuacją duchową człowieka. Tą kwestią zajął się szczególnie czeski filozof Tomáš Garrigue Masaryk, który połączył ją z krytyką liberalizmu⁴. Uważał bowiem, że problemy, które pojawiły się w czasach jemu współczesnych, są efektem wartości głoszonych przez liberalizm.

Masaryk pod koniec XIX wieku odwołał się do koncepcji niepolitycznej polityki, którą w 1850 roku przedstawił dziennikarz Karel Havlíček, pisząc o pomysle nowego niepolitycznego stowarzyszenia. Jeden z twórców przyszłej Czechosłowacji podzielał pogląd Havlíčka, iż Czesi nie mogą stawiać przed sobą wielkich politycznych celów tj. walki z austriacką władzą o pełną polityczną niezależność. Masaryk zgadzał się więc z dziennikarzem, że należy się w pierwszym rządzie skupić na tym, aby przygotować społeczeństwo do wzięcia pełnej odpowiedzialności za swój los. Można to było osiągnąć zdaniem Havlíčka poprzez zadbanie o rozwój inteligencji i wiedzy społeczeństwa⁵.

Zasadniczym elementem niepolitycznej polityki w przypadku Masaryka była „mała praca na rzecz narodu” silnie związana z ideami pozytywizmu oraz humanizmu, w której bardzo duży nacisk kładziono na kwestie moralne⁶. Już pod koniec XIX wieku przyszły prezydent Czechosłowacji głosił, że naród nie może podtrzymywać własnego istnienia na nieprawdzie lub ujmując to w sposób bardziej dobitny – na kłamstwie. Dla czeskiego filozofa kłamstwo, a właściwie nieprawda, *jest w równej mierze kategorią neotypczną, jak i etyczną, tak samo etyczną, jak i polityczną*⁷.

Jednak dla czeskiego filozofa praca to jedynie środek do osiągnięcia innego ważnego celu. Pragnął on, żeby wśród Czechów powstała wspólna świadomość narodowa, której wyraźnie brakowało,

⁴ Ibidem, s. 458-460.

⁵ J. Bureš, *Koncept nepolitické politiky T. G. Masaryka a Václava Havla*, „Politické vedy” 2012 nr 1, s. 53.

⁶ M. Havelka., „*Nepolitická politika*“..., op. cit., s. 460.

⁷ Cytat za: M. Petrusek, *Prawda jako problem noetyczny i etyczny w myśli czeskiej (od Masaryka do Havla)*, „Sofia” 2008 nr 8, s. 17.

gdyż wszelkie czeskie instytucje o charakterze politycznym zostały już dawno wchłonięte przez aparat państwowy Austro-Węgier. Z tego powodu nie były one w stanie reprezentować żywotnych interesów czeskojęzycznej części obywateli monarchii⁸. Jednakże Masaryk nie dążył za wszelką cenę do tego, ażeby jak największą liczbę jednostek „wtłoczyć” do narodowo zorientowanego ogółu. Podobnie jak Havlíčka zalecał on wytrwałą pracę na rzecz podniesienia wykształcenia i umiejętności (niezbędnych do funkcjonowania we współczesnym świecie) oraz świadomości obywatelskiej odpowiedzialności. Aktywna działalność kulturalna, społeczna oraz gospodarcza miała sprzyjać dojrzwaniu narodu. Ponadto filozof nie ograniczał pojęcia demokracji wyłącznie do polityki, a widział ją w szerszym kontekście obejmującym także gospodarkę oraz kwestie społeczne. Jednakże system demokratyczny nie mógł istnieć i funkcjonować bez zasad moralnych, będących podstawą prawidłowego rozwoju jednostki. W związku z tym koncepcję niepolitycznej polityki głoszoną przez Masaryka można bez wątpienia uznać za pewnego rodzaju formę socjalizacji jednostki, która z biegiem czasu nabiera przekonania, iż głoszone wokół niej idee na temat demokracji, humanizmu oraz odpowiedzialności są zgodne z jej poglądami oraz postawami⁹.

Dla Masaryka niepolityczna polityka nie ograniczała się jedynie do działalności w zaciszu gabinetów. Według niego o sprawach publicznych nie powinny decydować wąskie elity, tak jak było to przed XIX wiekiem, kiedy to uprawianie polityki było nierozzerwalnie związane ze stylem życia arystokracji, mającej w zasadzie monopol na sferę władzy. „Ojciec niepodległej Czechosłowacji” rozumiał politykę o wiele szerzej, gdyż uważał, że obejmować ona powinna całą kulturę. Argumentował bowiem, że uprawianie nauki lub sztuki czy innych współczesnych przejawów pracy jest w rzeczywistości również polityką. Czesi nie mieli bowiem wystarczającego dostępu do Parlamentu w Wiedniu, zatem polityka w nim prowadzona była dla nich tak naprawdę bezproduktywna. Z tego powodu sposobem na uznanie czeskich ziem w Austro-Węgrzech, Europie i na świecie była praca w sfe-

⁸ J. Bureš, *Koncept...*, op. cit., s. 53.

⁹ M. Havelka., „*Nepolitická politika*“..., op. cit., s. 460-461.

rze kultury i gospodarki, która miała dać zauważalne efekty. Dla Masaryka była to próba przejścia od realizmu kulturalnego do realizmu politycznego¹⁰.

Na koncepcję niepolitycznej polityki w Czechach miał wpływ także dorobek Jana Patočki (sygnatariusza i zarazem jednego z pierwszych rzeczników Karty 77), który nie jest szerzej znany poza Republiką Czeską. Należy wspomnieć, iż zdaniem Edwarda F. Findlay'a ze Stanowego Uniwersytetu Luizjany bez wiedzy o twórczości Patočki trudno w pełni zrozumieć eseje Havla w zakresie etyki w polityce. Wynika to z tego, że czytelnicy często nie są w stanie uchwycić specyficznego kontekstu filozoficznego Środkowej Europy¹¹. Patočka w dużym stopniu odcisnął swoje piętno na ruchu dysydenckim sprzeciwiającym się komunistycznemu reżimowi poprzez koncepcję życia w prawdzie. W centrum tej idei znalazła się troska o duszę, która przejawia się m.in. potrzebą szukania prawdy. Dzięki niej jest bowiem możliwe życie w prawdzie. Jednakże w ramach wspólnoty dusza winna poszukiwać też sprawiedliwości, a o niej można mówić tylko wtedy gdy powstaje społeczeństwo, w którym poszukiwanie prawdy jest możliwe. Dla Patočki życie w prawdzie ma wymiar zarówno historyczny, publiczny, jak i polityczny¹².

Koncepcja niepolitycznej polityki uzyskała szerszy rozgłos m.in. dzięki Havlowi, który był powszechnie znany na świecie nie tylko ze swojej dysydenckiej działalności, ale również jako głowa państwa Republiki Czeskiej. Jednakże na ukształtowanie się tej idei miał zapewne wpływ też dorobek Tomáša Garrigue'a Masaryka oraz Jana Patočki. Z tym ostatnim dramaturg znał się osobiście, gdyż współpracował z nim przy tworzeniu podstawowych tekstów programowych Karty 77.

Warto zwrócić uwagę na to, w jakich okresach historycznych dla czeskiego narodu koncepcja ta była rozwijana i propagowana

¹⁰ R. Palouš, *Nepolitická politika*, w: „*Nepolitická politika*“ a jiná zamyšlení: Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 157. výročí narození Tomáše Garrigue Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, red. O. Nytrová, M. Hlasivcová, V. Strachota, Praha 2007, s. 9.

¹¹ E.F. Findlay, *Classical Ethics and Postmodern Critique: Political Philosophy in Václav Havel and Jan Patočka*, „The Review of Politics” 1999 nr 3, s. 403-404.

¹² A. Tucker, *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patočka to Havel*, Pittsburgh 2000, s. 34-36.

w społeczeństwie. Niepolityczna polityka miała zapewnić istnienie Czechom w czasach, kiedy instytucje państwowe nie cieszyły się powszechnym autorytetem moralnym, a ponadto nie reprezentowały one interesów narodowych.

Koncepcja niepolitycznej polityki w ujęciu Havla przed 1989 rokiem

Havel w swojej eseistycznej twórczości, szczególnie po 1968 roku, bardzo często analizował społeczeństwo komunistycznej Czechosłowacji w okresie tzw. „normalizacji”. Dramaturg nie ukrywał, iż nie podoba mu się rzeczywistość, która powstała po objęciu rządów w kraju przez Gustáva Husáka. Zdecydowanie się jej sprzeciwiał. Czeski filozof w swoich esejach zwracał uwagę przede wszystkim na trudności egzystencjalne zwykłego człowieka, powodujące poważny kryzys. Według dramaturga sposoby na rozwiązanie tych problemów można było odnaleźć jedynie poza polityką, czyli w tzw. niepolitycznej polityce.

Należy w tym miejscu wspomnieć o ówczesnej sytuacji w kraju oraz Europie Środkowo-Wschodniej. Komunistyczny reżim był przekonany, iż dzięki marksistowsko-leninowskiej filozofii, która rzekomo odkryła prawa rozwoju społeczeństw oraz przebiegu procesu historycznego, istnienie polityki w dotychczasowej jej formie jest zupełnie zbędne. Zatem cały Blok Wschodni był w pewien sposób częścią Europy pozbawioną możliwości rzeczywistej i wolnej działalności politycznej człowieka, gdyż doszło do zasadniczego rozdzielenia prywatnej i publicznej sfery (tj. obywatela i polityki). Władza była natomiast sprawowana przez proletariat w formie dyktatury¹³. Zatem koncepcja Havla dotycząca „niepolitycznej polityki” była naturalną konsekwencją istniejącej sytuacji. Antykomunistyczna opozycja musiała bowiem znaleźć alternatywę dla komunistycznego reżimu, która ukształtowałaby odpowiednie postawy obywateli wobec władz.

Warto przypomnieć, iż w 1975 roku ukazał się esej dramaturga pt. *List otwarty do sekretarza generalnego KPCz Gustáva Husáka*¹⁴.

¹³ M. Havelka, „*Nepolitická politika*“..., op. cit., s. 461-462.

¹⁴ Por. V. Havel, *Siła bezsilnych i inne eseje*, tłum. A. S. Jagodziński, Warszawa 2011, s. 56-86.

Jak twierdzi Jan Bureš z Metropolitarnego Uniwersytetu w Pradze, list ten wyjaśnia, jaki wpływ na czechosłowackie społeczeństwo miała komunistyczna rzeczywistość¹⁵. Havel ujawnia w nim – na przykładzie konkretnych uwarunkowań „normalizacji” lat 70. ubiegłego wieku – psychologiczne relacje, łączące nierozzerwalnie obywatela oraz reżim. Przyszły prezydent Republiki Czeskiej nie przedstawia w eseju krytycznej oceny politycznej struktury reżimu, jego organizacji, czy też wzajemnych stosunków wewnątrz elity władzy. Nie zajmuje się również politologiczną lub socjologiczną pogłębioną analizą zachowań obywateli w ramach czechosłowackiego społeczeństwa. Pisząc swój list, dramaturg kładł głównie nacisk na moralny oraz etyczny aspekt życia w komunistycznym państwie¹⁶. Oskarżył on władze, że nie zadbały one zupełnie o moralną oraz duchową odnowę ogółu społeczeństwa, zwiększenie poczucia godności każdej jednostki ludzkiej, a w konsekwencji prawdziwej, bo opartej na wolności, możliwości samospelnienia człowieka w świecie, w którym dane mu jest funkcjonować¹⁷. Jednocześnie dramaturg ocenił krytycznie dotychczasowe wysiłki państwa, zmierzające zasadniczo do pozornego podwyższenia standardu życia i ostrzegł, iż „wewnętrznie nasze społeczeństwo nie tylko wcale nie jest skonsolidowane, ale przeciwnie, pogrąża się w coraz głębszym kryzysie, w kryzysie pod pewnymi względami niebezpieczniejszym od wszystkich, jakie pamiętamy z naszej nowożytnej historii”¹⁸.

Havel nie ukrywał, że przeraża go wszechobecny fałsz, na którym oparte jest zachowanie obywateli wobec struktur państwowych. Ludzie starają się bowiem uciec od otaczającej ich rzeczywistości, dając się wciągnąć w grę pozorów opartą na obłudzie. Eseista musiał z przykrością stwierdzić, iż społeczeństwo zawarło w ten sposób niepisaną umowę z Komunistyczną Partią Czechosłowacji. Czesi oraz Słowacy zgodzili się – w zamian za stopniowe podnoszenie poziomu życia – być biernymi obywatelami i nie wykazywać zainteresowania polityką¹⁹. Jednak, wspomniany już wcześniej Jan Bureš, uważa, że

¹⁵ J. Bureš, *Koncept...*, op. cit., s. 60.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ V. Havel, *Siła bezsilnych i inne...*, op. cit., s. 57.

¹⁸ Cytat za: Ibidem, s. 57-58.

¹⁹ M. Otáhal, *O nepolitické politice*, „Sociologický časopis” 1998 nr 4, s. 469.

dla Havla przyznanie się do porażki w tej kwestii, nie było zbyt dużym problemem. Dramaturg twierdził bowiem, iż walki o prawdę (we wszystkich sferach życia), nie można pojmować w sposób narzucony przez klasyczne wzory politycznego zachowania²⁰. Dla eseisty stawka jest o wiele wyższa. Krytykuje on władzę z powodu cynizmu, szczególnie gdy otwarcie daje ona do zrozumienia, iż w swoim postępowaniu kieruje się „metodą kija i marchewki” – systemem nagród i kar – w zależności od tego, czy obywatel przestrzega reguł ustalonych przez reżim, czy też może nie.

Z tego powodu Havel zdecydował się na otwarty konflikt z komunistycznym państwem, publikując w 1978 roku esej pt. „*Síla bezsílných*”²¹, który przedstawia koncepcję niepolitycznej polityki w głównej mierze jako alternatywę w stosunku do posttotalitarnego reżimu. W tym systemie ogromną rolę odgrywa ideologia definiowana przez Havla jako „pozorny sposób ustosunkowywania się do świata, dający człowiekowi złudzenie, że jest jednostką autentyczną, godną i moralną, i ułatwiający mu tym samym niebycie nią”²². Za tym zbiorem idei człowiek ukrywa prawdziwe motywy własnego postępowania oraz zachowania. Ponadto głoszona doktryna jest mu przydatna do zamaskowania towarzyszącego mu strachu. Zatem jednostka jest ofiarą panującego porządku, ale jednocześnie mocno wspiera posttotalitarny system. Ideologia w tym przypadku pełni doniosłą funkcję nosicielki iluzji, że wszystko odbywa się zgodnie z przyjętymi dla ludzkości zasadami. System wiąże ze sobą jednostkę i przekonuje ją, że wszystko to, co robią władze wynika z prawdziwych potrzeb człowieka. Jednakże w rzeczywistości reżim jest więźniem własnej hipokryzji i sieci kłamstw, gdyż z pełną świadomością nie nazywa pewnych rzeczy po imieniu: „*władza tkwi w niewoli własnych kłamstw – toteż musi fałszować. Fałszuje przeszłość. Fałszuje teraźniejszość i przyszłość. Fałszuje dane statystyczne*”²³.

Havel był zdania, iż kryzys społeczeństwa wynika tak naprawdę z kryzysu moralnego jednostek, które dały się przekonać do zasad funkcjonowania w Czechosłowacji okresu „normalizacji”. Życie

²⁰ J. Bureš, *Koncept...*, s. 60.

²¹ Por. V. Havel, *Síla bezsílných i inne...*, op. cit., s. 87-158.

²² Ibidem, s. 93.

²³ Ibidem, s. 95.

w prawdzie jest zatem jedyną właściwą alternatywą dla postaw preferowanych w realnym socjalizmie. Dzięki temu może bowiem dojść do prawdziwej „egzystencjalnej rewolucji”, z tym zastrzeżeniem, iż „najistotniejszym jej obszarem jednak może być tylko egzystencja ludzka w najgłębszym tego słowa znaczeniu. Dopiero z tego obszaru może przerastać w jakąś ogólną, moralną – a wreszcie zapewne także polityczną – rekonstrukcję społeczeństwa”²⁴.

Dramaturg doceniał znaczenie grup oraz jednostek „nigdy nie-rezygnujących z działalności bezpośrednio politycznej i gotowych też w każdej chwili wziąć na siebie polityczną odpowiedzialność”²⁵. Jednocześnie był zdania, iż ich aktywność niesie za sobą pewne niebezpieczeństwo, gdyż „cechuje ją mianowicie zbyt małe zrozumienie całej historycznej osobliwości systemu posttotalitarnego, a także przecenianie wagi bezpośredniej działalności politycznej w tradycyjnym rozumieniu, niedocenywanie zaś znaczenia owych wydarzeń i procesów »przedpolitycznych«, z których dopiero rodzą się rzeczywiste zmiany w sytuacji politycznej”²⁶. Czeski eseista zwrócił ponadto uwagę na fakt, iż w komunistycznej rzeczywistości trudno byłoby przekonać dużą część społeczeństwa do poczynań zmierzających do tworzenia niekonwencjonalnych wizji politycznych i partii, które byłyby w opozycji do komunistycznego reżimu. Czesi oraz Słowacy ulegli bowiem demoralizacji i w konsekwencji nie interesują się w ogóle sprawami publicznymi, więc trudno się spodziewać, aby wzięli za nie pełną i świadomą odpowiedzialność²⁷.

Jak twierdzi Milan Otáhal – były dysydent i historyk – Havel nie pojmował niepolitycznej polityki jako narzędzia, przy pomocy którego można dokonać skutecznych zmian społecznych oraz efektywnie rządzić (do tego potrzeba władzy, programów politycznych, jak też stronnictw). Dramaturg traktował bowiem swoją koncepcję wyłącznie jako środek do forsowania prawdy, dającej możliwość życia zgodnie z zasadami moralnymi. W opinii Otáhala, eseista nawet w okresie walki z komunistycznym reżimem, nie dążył do przywrócenia klasycz-

²⁴ Ibidem, s. 152.

²⁵ Ibidem, s. 113.

²⁶ Ibidem.

²⁷ M. Otáhal, *O nepolitické...*, op.cit., s. 471.

nej demokracji parlamentarnej. Wprost przeciwnie, wyraźnie dystansował się on od masowych organizacji społecznych głoszących określony program polityczny²⁸. Przyszły prezydent Republiki Czeskiej już w latach 70. ubiegłego wieku postulował, żeby partie zostały zastąpione przez inne struktury stworzone w wyniku oddolnych inicjatyw obywateli. Te doraźne organizacje powstawałyby na fali entuzjazmu społecznego i miały jedynie za zadanie zrealizować konkretny cel. Po jego osiągnięciu organizacje uległyby rozwiązaniu²⁹.

Havel odniósł się do swojej wizji polityki także w eseju z 1984 roku pt. *Polityka a sumienie*, gdy stwierdził: „jestem zwolennikiem »polityki antypolitycznej«. To znaczy polityki nie jako technologii władzy i manipulowania nią lub jako cybernetycznego sterowania ludźmi czy też jako sztuki osiągania celów, machinacji i intryg, lecz polityki jako jednego ze sposobów szukania i znajdowania sensu życia; chronienia go i służenia mu; polityki jako moralności stosowanej w praktyce; jako służby prawdzie; jako najgłębszej ludzkiej i kierującej się ludzkimi kryteriami troski o bliźnich”³⁰. Warto wspomnieć, iż wspomniany esej jest bardzo istotny w dorobku dramaturga, choć o wiele mniej się o nim dyskutuje niż o *Sile bezsilnych*.

Tekst stanowi pewne podsumowanie dotychczasowych przemyśleń przyszłego prezydenta Republiki Czeskiej. Ponadto Havel rozbudował jeszcze pojęcie niepolitycznej polityki, łącząc je wyraźnie z krytyką nowoczesnego społeczeństwa. Warto zwrócić uwagę na to, że w tym eseju Havel nie zajął się kryzysem nękającym wyłącznie Zachód albo Blok Wschodni. Wspomnił on już o globalnych trudnościach całej ludzkości, o czym świadczą jego słowa: „mamy przed sobą jedno podstawowe zadanie, z którego winno wyrastać wszystko pozostałe. Zadaniem tym jest czujne, rozważne, ostrożne, ale zarazem w pełni zaangażowane przeciwstawianie się na każdym kroku i wszędzie irracjonalnemu samoruchowi anonimowej, bezosobowej i nieludzkiej władzy Ideologii, Systemów, Aparatów, Biurokracji, Sztucznych Języków i Haseł Politycznych; obrona przed kompleksową i wszechstronnie wyobcowującą presją – w postaci czy to konsumpcji, reklamy,

²⁸ Ibidem.

²⁹ Zob. V. Havel, *Sila bezsilnych i inne...*, op. cit., s. 155.

³⁰ Cytat za: Ibidem, s. 188.

represji, techniki, czy frazesu (tego rodzonego brata fanatyzmu i źródła totalitarnego myślenia)³¹.

Idee życia w prawdzie i niepolitycznej polityki stały się częścią szerszej i bardziej uniwersalnej definicji polityki antypolitycznej. Nowa koncepcja w zamyśle jej autora to remedium na ogólnoludzki kryzys wartości moralnych, jak i problemy z tożsamością współczesnego człowieka. Dramaturg podkreślił, że polityka antypolityczna opiera się przede wszystkim na zasadach etycznych i trosce o bliźnich. Zatem Havel jednoznacznie odrzucił pojmowanie władzy w taki sposób, jak to czynił Niccolò Machiavelli, czyli jedynie jako środka do rządzenia ludźmi bez etycznego przymusu oraz narzuconych ograniczeń moralnych³². Czech wyraźnie odciął się od amoralnych poczynań w polityce. Nie może ona bowiem brać za podstawę działania jedynie chłodnej kalkulacji opartej na racjonalizmie, „tym pozbawiającym indywidualizmu dziedzictwie Machiavellego”³³. Polityka nie powinna wszak ograniczać się do zarządzania, cynicznej pragmatyczności oraz konsumpcji.

Nie bez przypadku Havel zdecydował się na wprowadzenie szerszego pojęcia. Była to jego odpowiedź na sprawy, które go zaczęły nurtować. Polityka antypolityczna nie jest tylko stworzonym doraźnie narzędziem do rozprawienia się z kryzysem związanym z posttotalitarnym społeczeństwem. Jest to nowy, zupełnie alternatywny sposób rządzenia państwem, którego założeniem stało się to, aby władza znalazła się jak najbliżej zwykłych ludzi. W porównaniu do niepolitycznej polityki koncepcja z eseju pt. *Polityka a sumienie* różni się również tym, że przewiduje możliwość dysponowania polityczną władzą.

W tym miejscu warto wspomnieć jeszcze o stanowisku pisarza w stosunku do partii politycznych. Zostało ono jednoznacznie przedstawione przez dramaturga w rozmowie z Karelem Hvižďalą trzy lata przed Aksamitną Rewolucją³⁴. Eseista stwierdził wtedy, iż w reżimie

³¹ Cytat za: Ibidem, s. 186.

³² A. Gugnin, T. Pliszka, *Instytucjonalny wymiar etyki w ujęciu Niccolò Machiavellego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, 2009 nr 15, s. 121.

³³ D. Kałan, *Polityka jako sztuka niemożliwego – przypadki Václava Havla*, „Znak”, 2012 nr 682. Strona internetowa miesięcznika Znak <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6822012dariusz-kanalpolityka-jako-sztuka-niemozliwego-przypadki-vaclava-havla> dostęp 10.06.2016.

³⁴ V. Havel, *Zaoczne przesłuchanie*, tłum. J. Illg, Warszawa 2014, s. 28-29.

komunistycznym władza sprawowana jest przeważnie przez jedną partię, która posiada zbiurokratyzowany aparat, co uznał za nie najlepsze rozwiązanie. Jednakże Havel otwarcie przyznał, iż nie jest również zwolennikiem demokratycznego systemu politycznego w klasycznym jego rozumieniu. Jego zdaniem, jeżeli nawet w państwie funkcjonują dwie partie, a obywatele mogą swobodnie wyrażać swoje opinie i podejmować dyskusje, a następnie brać udział w wolnych wyborach, to nie oznacza to, że mamy do czynienia z doskonałym rozwiązaniem. Havel postulował bowiem, żeby ludzie mogli wybierać konkretnych kandydatów, a nie stronnictwa, które w zasadzie powinny być zbędne w procesie wyborów. Osoba wybierana nie powinna wszak być elementem wielkiej maszyny partyjnej, która promuje zazwyczaj swoich ulubieńców. Z tego powodu w II połowie lat 80. ubiegłego wieku pisarz miał wizję, aby stronnictwa stały się po prostu klubami dyskusyjnymi (pełniącymi rolę bardziej zaplecza duchowego i forum wymiany myśli, pomagającym w kształtowaniu poglądów). Wyłaniałyby one najlepszych kandydatów, mających najwyższe kompetencje do tego, ażeby zajmować się sprawami publicznymi. Czech nie ukrywał, iż darzy dużą nieufnością stronnictwa, gdyż jego zdaniem ich uczestnictwo w sprawowaniu władzy może jedynie prowadzić do tak negatywnych zjawisk jak: biurokracja, korupcja lub szerzenie się postaw antydemokratycznych³⁵.

Havel przed 1989 rokiem zapewne w żadnym wypadku nie przypuszczał, że jego własne idee głoszone przez niego w esejach będą mogły być zweryfikowane w tak dużym stopniu w rzeczywistości. Dramaturg został wybrany na głowę państwa czechosłowackiego, a potem czeskiego i uzyskał realny wpływ, na to działa się w kraju. Był w stanie swobodnie przedstawiać swoje wizje m.in. w orędziach do narodu. Była to ogromna szansa dla Czecha, aby zrealizować swoje intelektualne koncepcje w praktyce. Jednak musiał do nich przekonać społeczeństwo, co wcale nie okazało się takie łatwe. Dramaturg musiał się także nauczyć tego, jak poruszać się w sferze polityki, ponieważ był to zasadniczy warunek wprowadzenia w życie jego idei, które tworzył przez lata jako dysydent. Jednak były one dostosowane przeważnie do zupełnie innych realiów życia społecznego. Warto więc przyjrzeć się

³⁵ Ibidem.

działalności Havla w sferze polityki, wykraczającej poza granice jego ojczyzny.

Polityka w działaniu Havla po Aksamitnej Rewolucji

Havel wstąpił do aktywnej polityki z myślą o podjęciu wymiernych wysiłków na rzecz ograniczenia roli partii, zgodnie ze swoimi poglądami, które głosił przez wiele lat, jeszcze w czasach reżimu komunistycznego. W związku z powyższym mogło się wydawać, iż stanowisko prezydenta państwa jest dla niego odpowiednie, gdyż dawało mu możliwość bycia w centrum sporu politycznego i pełnienia roli organizatora oraz komentatora życia publicznego (w czym poniekąd się sprawdzał w okresie działalności dysydenckiej). Jednak zadanie dramaturga nie było wcale takie proste, ponieważ „istotną częścią tej roli (prezydenta) jest jednak nieustanne strzeżenie się przed zbyt wyraźnym zaangażowaniem się w jakiś konkretny prąd ideowy oraz podkreślanie stale swojej otwartości w stosunku do wszystkich”³⁶, a przecież na osobowość każdej jednostki mają wpływ m.in. jego doświadczenia życiowe i przebyta edukacja.

Havel, dramaturg stał się nagle głową państwa, a mówiąc wprost politykiem, czyli osobą, która „ufa nie tylko przedstawicielom nauki i analizom na temat świata, ale również samemu światu. Musi ona wierzyć nie tylko w socjologiczne statystyki, ale także realnie istniejącym ludziom. Winna wierzyć nie tylko obiektywnym interpretacjom rzeczywistości, lecz także jej duszy, nie tylko przyjętej ideologii, ale także własnym myślom, nie tylko raportom, które otrzymuje każdego ranka, lecz też swojemu instynktowi”³⁷. Warto przypomnieć, iż jeszcze w 1986 roku w trakcie wywiadu-rzeki z Karem Hvižďalą, Havel stwierdził, że jako pisarz widzi dla siebie rolę osoby, która ostrzega, a nie poucza, co ma być zrobione. Zastrzegł wówczas zdecydowanie, że proponowanie określonych rozwiązań, a następnie wdrażanie ich w życie, to domena raczej polityka, którym nigdy nie był i nie zamierza się nim w ogóle stać. Jednak już kilka lat później okazało się, iż życie napisało dla niego zaskakujący scenariusz³⁸.

³⁶ Cytat za: C. M. Putna, *Václav Havel. Duchovní portrét v rámci české kultury 20. století*, Praha 2011, s. 330-331 (tłumaczenie własne z języka czeskiego).

³⁷ Cytat za: W. Havel, *The art of the impossible: politics as morality in practice: speeches and writings, 1990-1996*, New York 1997, s. 92-93.

³⁸ V. Havel, *Zaoczne...*, op.cit. s. 18.

Już w trakcie swojego pierwszego orędzia do Czechów i Słowaków w styczniu 1990 roku Havel odwołał się do Tomáša Masaryka i przypomniał, iż „ojciec niepodległej Czechosłowacji” opierał politykę na moralności. Prezydent w trakcie swojego przemówienia zachęcał obywateli kraju do działania na rzecz dobra wspólnego: „spróbujmy w nowych czasach, w nowy sposób odnowić tę koncepcję polityki. Uczmy siebie, ale także innych, iż polityka powinna być wyrazem chęci przyczynienia się do szczęścia wspólnoty, a nie potrzeba jej oszukiwania i gwałcenia. Uczmy siebie, ale też innych, że polityka nie musi być jedynie sztuką możliwego, zwłaszcza jeżeli oznacza to sztukę spekulacji, kalkulacji, intryg, tajnych porozumień oraz pragmatycznego manewrowania. Polityka może być również sztuką niemożliwego, czyli umiejętnością poprawy siebie oraz świata”³⁹.

Na wydarzenia, które miały miejsce zaraz po Aksamitnej Rewolucji, Havel zareagował publikacją książki pt. *Letnie rozmyślenia*, która ukazała się w Czechosłowacji w 1991 roku. Stanowi ona zbiór refleksji na temat transformacji kraju – stanu obecnego oraz przewidywanego jej rozwoju. Eseista po raz kolejny wyjaśnił także czym jest dla niego prawdziwa polityka: „to służba bliźniemu. Służba zbiorowości. Służba także tym, którzy przyjdą po nas. Jej korzenie tkwią w moralności, ponieważ jest to odpowiedzialność realizowana wobec zbiorowości i za zbiorowość”⁴⁰.

Na przykładzie tych tekstów z zakresu filozofii państwa można zauważyć pewne doświadczenie polityczne dramaturga, choć wówczas pełnił on funkcję głowy państwa od niedawna. Wynikało to zapewne również z faktu, iż toczyły się wtedy rozmowy w sprawie tzw. ustawy kompetencyjnej, w których brał udział. Nie można też zapomnieć, że w tym czasie między Czechami, a Słowakami ujawnił się spór odnośnie kształtu federacji. Havel przekonywał oba narody, iż należy zachować wspólne państwo. Jednak wysiłki prezydenta nie przyniosły oczekiwanych przez niego efektów, choć starał się on zwracać bezpośrednio do obywateli i przedstawiać im argumenty przemawiające za zachowaniem federacji. Jednocześnie dramaturg nie odmawiał

³⁹ Cytat za: V. Havel, *Toward a Civil Society. Selected speeches and writings 1990-1994*, Praha 1995, s. 18 (tłumaczenie własne z języka angielskiego).

⁴⁰ Cytat za: V. Havel, *Letnie rozmyślenia*, tłum. A. S. Jagodziński, Warszawa 2012, s. 142.

Słowakom prawa do samostanowienia. Głosił wręcz jednoznaczne stanowisko, iż o przyszłości Czechosłowacji winny zdecydować oba narody w ogólnokrajowym referendum, które w tym przypadku uważał za najwłaściwszą do tego formę demokratycznej procedury. Pisarz w kwestii zachowania federacji próbował się także odwołać do idei Masaryka, który uważał, że społeczeństwo musi potrafić wziąć na siebie pełną odpowiedzialność za własny los. Havel przekonywał bowiem, że ostateczna decyzja obywateli będzie rzutowała w poważnym stopniu na przyszłość: „nie jest to tylko odpowiedzialność wobec naszych współczesnych, ale wobec, którzy byli przed nami i – przede wszystkim – tych, którzy przyjdą po nas”⁴¹.

Jednak ostatecznie dramaturg poniósł klęskę. Porażkę w wyborach w czerwcu 1992 roku zanotowało bowiem Forum Obywatelskie (OF), które z całą pewnością głosiło poglądy najbliższe pisarzowi. Jednak pozbawione nieformalnego przywództwa Havla nie zdołało przekonać do siebie społeczeństwa. Aviezer Tucker uważa, iż zadecydowało o tym kilka czynników. Przede wszystkim OF nie było w stanie dostosować idei politycznych powstałych w okresie walki dysydenckiej do nowej rzeczywistości. Ponadto w Forum dało się zauważyć pewną niekompetencję w sprawach administracyjnych, niezdecydowaną postawę w kwestiach gospodarczych oraz dotyczących słowackiego separatyzmu. W ruchu prezydent miał wielu przyjaciół z okresu walki z reżimem komunistycznym. W związku z powyższym brak ich wsparcia w parlamencie był poważnym ciosem dla Havla, który stracił możliwość skutecznego wpływania na rząd i na to, co dzieje się w parlamencie. Dramaturg nie potrafił bowiem balansować i manewrować między partiami, tak jak to czynił jego poprzednik Masaryk⁴². Ostatecznie o przyszłości federacji zdecydowały zwycięskie w wyborach 1992 roku partie polityczne i ich przywódcy, a nie obywatele bezpośrednio w referendum. Ostatecznie z dniem 1 stycznia 1993 roku nastąpił formalny podział Czechosłowacji na dwa odrębne organizmy państwowe tj. Republikę Czeską i Republikę Słowacką⁴³.

⁴¹ Ibidem, s. 29.

⁴² A. Tucker, *The philosophy...*, op. cit., s. 193-194.

⁴³ Z. Zblewski, *Czechosłowacja*, [w:] *Najnowsza historia świata 1945-1995*, t. III, red. A. Patek, J. Rydel., J.J. Węc, Kraków 1997, s. 109-110.

Należy także wspomnieć, iż dramaturg za czasów pełnienia funkcji głowy państwa czechosłowackiego w dalszym ciągu podchodził krytycznie do roli partii w rodzącym się właśnie systemie politycznym. Jednakże w stosunku do stronnictw nie był już tak radykalny jak w swoich pracach z lat 80. ubiegłego wieku⁴⁴. Pisarz przekonywał, iż nie jest przeciwnikiem partii politycznych, gdyż możliwość zrzeszania się obywateli w różnego rodzaju ruchach, organizacjach, związkach oraz stowarzyszeniach stanowi zasadniczy warunek funkcjonowania każdego nowoczesnego społeczeństwa. Stronnictwa polityczne są w pewnym sensie uwieńczeniem idei zrzeszania się w systemie demokratycznym, a ich funkcjonowanie to gwarancja istnienia różnorodności poglądów. Z tego powodu na kartach *Letnich rozmyślań* Havel zadeklarował nawet, iż byłoby mu trudno sobie wyobrazić właściwie działające społeczeństwo demokratyczne bez partii politycznych. Jednak dramaturg w dalszym ciągu przestrzegał przed nadmiernym przywiązaniem do stronnictw politycznych oraz kierowaniem się jedynie korzyścią określonej partii. Stanowi to bowiem bardzo realne zagrożenie dla istotnych i słuszych interesów obywateli, a w konsekwencji może doprowadzić do rzeczywistej dyktatury stronnictw, uzyskujących nadmierny wpływ na państwo.

Dramaturg twierdził wszak, że bardzo często fakt wystawienia danej osoby na listę wyborczą nie zależy od jej talentu, ale czynnikiem decydującym w tym przypadku jest lojalność wobec aparatu partyjnego: „struktury partyjne tworzą w ten sposób jakieś »państwo cieni« w państwie. Aspiracje wyborcze czy cele kampanii wyborczej stają się ważniejsze niż oczywisty interes społeczny”⁴⁵. Ponadto dramaturg, na podstawie obserwacji czechosłowackiej rzeczywistości parlamentarnej, doszedł do wniosku, że stronnictwa dbają przede wszystkim o swoje krótkowzroczne interesy i troszczą się w zasadzie o własną popularność, która ma przecież zawsze przełożenie na wynik wyborczy. Jednak w opinii pisarza partie powstają często wyłącznie po to, aby zaspokoić osobiste ambicje swoich twórców, a celem ich działalności nie jest dobro ogółu.

⁴⁴ A. Tucker, *The philosophy...*, op. cit., s. 192.

⁴⁵ Cytat za: V. Havel, *Letnie...*, op. cit., s. 54.

Z tego powodu prezydent już w 1991 roku zaproponował wprowadzenie nowej ordynacji wyborczej, która według niego zapobiegłaby patologiom. Był on zwolennikiem systemu większościowego, w którym mandaty otrzymują osoby lub tylko jeden kandydat z największą w danym okręgu ilością uzyskanych głosów. Dramaturg był przekonany, iż w takiej sytuacji wybrane osoby będą się bardziej czuły związane swoimi obietnicami złożonymi wyborcom. Pisarz uważał, że w systemie większościowym na wybór miałyby nie tylko szansę osoby zgłoszone przez partie, ale również kandydaci niezależni, mający okazję przedstawić swoje poglądy społeczeństwu⁴⁶. Jednakże Havel zauważał, iż ordynacja większościowa może doprowadzić do tego, że duża część mandatów zdobędą osoby związane z większymi i popularniejszymi ugrupowaniami politycznymi. Z tego powodu prezydent był skłonny zaakceptować również system pośredni tj. ordynację mieszaną podobną do tej wprowadzonej w Niemczech. Wówczas część parlamentarzystów zostałaby wyłoniona przy użyciu systemu większościowego, a pozostali z zastosowaniem ordynacji proporcjonalnej⁴⁷.

Dramaturg również jako prezydent Republiki Czeskiej był baczny obserwatorem tego, co dzieje się w kraju. Bardzo często nie krył on swojego krytycznego stanowiska wobec sytuacji w państwie. W grudniu 1997 roku pisarz wygłosił w Pradze przemówienie do obu izb parlamentu Republiki Czeskiej. Głowa państwa bardzo negatywnie oceniła wówczas okres rządów premiera Václava Klause (1992-1997). Havel przemawiając do parlamentarzystów nie ukrywał, iż nie jest zadowolony z ogólnej sytuacji społecznej w kraju. Niepokoił go bowiem fakt, że duża część narodu jest zdania, iż władzę w Czechach przejęli podejrzani ludzie, którzy dbają raczej o swoje interesy, a nie o dobro wspólne. Ponadto pisarz twierdził, że w społeczeństwie funkcjonuje powszechne przekonanie, iż w tym kraju opłaca się jedynie kłamać i kraść, gdyż wielu polityków oraz urzędników państwowych jest skorumpowanych. Havel jak zwykle krytycznie ocenił także funkcjonowanie stronnictw politycznych, których przedstawiciele bez wyjątku wiele mówią o swych szczerych intencjach, choć ich postępowanie

⁴⁶ Ibidem, s. 56-60.

⁴⁷ Ibidem, s. 60.

jest raczej wątpliwe. Prezydent wprost zasugerował, iż partie są często potajemnie manipulowane przez podejrzane grupy finansowe⁴⁸.

Eseista ocenił też negatywnie stan czeskiej gospodarki. Zwrócił ponadto uwagę na ogólny wzrost cen, w tym czynszów oraz energii, czemu nie towarzyszy wystarczająca rewaloryzacja emerytur oraz innych świadczeń socjalnych. Dał do zrozumienia, iż przeciętny Czech nie zyskał wiele na transformacji, gdyż wokół otwiera się tylko nowe banki oraz buduje hotele i wille dla bogaczy.

Warto zauważyć, iż w tym samym przemówieniu Havel poruszył m.in. kwestię ochrony środowiska. Wskazał on na potrzebę kontynuowania inwestycji, które przyczyniają się do zmniejszenia emisji zanieczyszczeń do atmosfery. Zachęcał także zwykłych obywateli do tego, aby oszczędzali energię oraz zainteresowali się nowymi technologiami przyjaznymi dla środowiska. Zwracał bowiem uwagę na to, iż bardziej opłaca się dbać o środowisko niż płacić kary, a potem rekultywować otaczające nas tereny⁴⁹. Można zatem powiedzieć, że przemówienie z 1997 roku nawiązywało w dużym stopniu do koncepcji przedstawionych przez Havla w eseju *Polityka a sumienie*.

W 1998 roku w Czechach doszło do nietypowej sytuacji. Największe opozycyjne ugrupowanie, Obywatelska Partia Demokratyczna (ODS) zobowiązała się do niewystępowania z wotum nieufności dla rządu Miloša Zemana z Czeskiej Partii Socjaldemokratycznej (ČSSD). ODS zgodziła się ponadto wspierać lewicową władzę. Krytycznie do tej sytuacji podszedł Havel, który stwierdził, iż tego typu porozumienie może doprowadzić do trwałego podziału władzy w państwie, a w konsekwencji ograniczenia pluralizmu politycznego. Według dramaturga oba stronnictwa ustaliły, że „zmienią system wyborczy i w ten sposób pozbędą się mniejszych rywali, a ponadto będą się na przemian wymieniać przy władzy”⁵⁰.

⁴⁸ V. Havel, *Projev prezidenta republiky Václava Havla k oběma komorám Parlamentu České republik 09.12.1997*, Praha. Strona internetowa Biblioteki Václava Havla http://archive.vaclavhavel-library.org/Functions/show_html.php?id=157278 dostęp 10.06.2016.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Cytat za: *Klaus: Havel byl zásadní odpůrce politických stran*, 07.11.2014. Strona internetowa Czeskiej Telewizji <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1010284-klaus-havel-byl-zasadni-odpource-politicky-stran> dostęp 10.06.2016.

Prezydent Republiki Czeskiej nie szczędził też ostrych słów krytyki w październiku 2000 roku, kiedy to wygłosił przemówienie na praskim zamku przy okazji Dnia Niepodległości. Dramaturg podsumował wtedy dziesięć lat transformacji w kraju. Stwierdził, że w tym czasie z czeskich banków oraz przedsiębiorstw zniknęły setki miliardów, od których nie odprowadzono podatków. Jednak najgorsze dla pisarza było to, że niewiele osób poniosło z tego powodu odpowiedzialność karną. Wielu ludziom udało się natomiast przenieść środki finansowe do „rajów podatkowych”, wzbudzając tym cichy podziw swojego otoczenia. Zasugerował przy tym, iż wśród zamieszanych w ten proceder osób są politycy z czołowych partii, którzy przecież powinni stanowić przykład dla innych. Zamiast tego zaprzeczają oni, że brali udział w finansowych machinacjach⁵¹.

Działalność Havla w czasach komunistycznego reżimu oraz po Aksamitnej Rewolucji jednoznacznie pokazuje, że nie miał on zaufania do elit politycznych, a w szczególności do ugrupowań politycznych. Jednak jego poglądy w pewnym stopniu zmieniały się na przestrzeni lat. W okresie realnego socjalizmu całkowicie odrzucał on klasyczny model demokracji parlamentarnej. Po 1989 roku stał się jednak częścią nowego systemu, w którym partie uznał za istotny oraz wręcz niezbędny element rozwiniętego społeczeństwa. Havel pod koniec swojego życia, w 2010 roku, postanowił nawet wesprzeć w kampanii wyborczej Partię Zielonych. Podpisał się, wraz z innymi intelektualistami, pod listem popierającym to ugrupowanie. Stwierdził bowiem, że to stronnictwo jest jedyną polityczną alternatywą w Czechach, które daje szansę na zbudowanie społeczeństwa obywatelskiego. Dramaturg wraz z innymi sygnatariuszami listu uznał, że program Partii Zielonych swoją wizją wykracza poza jedną kadencję. W opinii Havla w działalności Partii Zielonych trudno znaleźć technokratyczne tendencje, a ponadto do tej pory nie była ona zamieszana w żaden korupcyjny skandal⁵². Jednak mimo wysiłków Havla stronnictwo w 2010 roku nie dostało się do czeskiego parlamentu.

⁵¹ V. Havel, *Address by Václav Havel, President of the Czech Republic, on the National Day Award Ceremony 28.10.2000*, Prague, Prague Castle, Vladislav Hall. Strona internetowa Biblioteki Václava Havla http://archive.vaclavhavel-library.org/Functions/show_html.php?id=157672 dostęp 10. 06. 2016.

⁵² *Havel volí zelené, Ruml do strany vstoupil. Jsou prý z politiky zelení* 16.03. 2010. Portal internetowy dziennika „Lidové noviny” <http://www.lidovky.cz/havel-voli->

Warto wspomnieć, iż w dwa lata po śmierci dramaturga w Czechach ujawnił się wyraźny kryzys tradycyjnych partii politycznych⁵³. Klaus w czasie jednej z debat stwierdził, że stronnictwa, które rozumieją politykę w klasyczny sposób, przegrały, gdyż obecnie nie dochodzi do walki pomiędzy ideami. Ponadto były premier dodał, iż dyskusja w Czechach sprowadza się raczej do tematów zastępczych takich jak moralność oraz korupcja, które za granicą nie mają takiego znaczenia. Diagnozując przyczyny porażki tradycyjnych ugrupowań, Klaus nie omieszczał wspomnieć o swoim rywalu: „partie dzięki swej słabości i własnym błędom nie przetrwały ataków, które prowadzono od czasów byłego prezydenta Václava Havla”⁵⁴.

Krytyka koncepcji Havla

Koncepcja przedstawiona przez Havla została poddana krytyce już w 1989 roku przez czeskiego filozofa Petra Rezka⁵⁵. W havlowskim pojęciu niepolitycznej polityki istotną rolę odgrywają normy moralne oraz wzorce zachowania. Przyszły prezydent Republiki Czeskiej głosił, iż jedynym sposobem na zachowanie własnej tożsamości, jest obrona przed stylem życia zaproponowanym przez władze w okresie „normalizacji”. Jednak zdaniem Rezka stanowisko dramaturga w tej kwestii jest niezwykle radykalne. Dramaturg zakłada bowiem, że człowiek żyje w prawdzie albo kłamstwie i nie przewiduje żadnej innej możliwości. Ponadto autor „*Sily bezsilnych*” niedostatecznie ujmuje pewne pojęcia, co powoduje, że tak samo są traktowane osoby, które zdecydowały się na życie w prawdzie, ale z różnych pobudek.

Rezek wyraził także zdanie, iż przecież zwykły człowiek, funkcjonujący w komunistycznym reżimie, miał inne zmartwienia i nie ograniczały się one wyłącznie do codziennej walki o możliwość wyrażania

zelene-ruml-do-strany-vstoupil-jsou-pry-z-politiky-zeleni-12h-/zpravy-domov.aspx?c=A100316_155244_ln_domov_tai dostęp 09.06.2016.

⁵³ J. Groszkowski, *Kryzys tradycyjnych partii w Czechach*, 09.10.2013. Strona internetowa Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-09/kryzys-tradycyjnych-partii-w-czechach> dostęp 10.06.2016.

⁵⁴ Cytat za: Klaus: *Havel chtěl zničit strany, aby vládlí jeho kamarádčkové*, 05.11.2014. Strona internetowa magazynu „Týden” http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/politika/klaus-havel-chtel-znicit-strany-aby-vladli-jeho-kamaradickove_323355.html dostęp 10.06.2016.

⁵⁵ P. Rezek, *Filosofie a politika kýmce*, Praha 1990, s. 93-103.

swojej autentyczności. W imię idei przedstawionych przez Havla trzeba byłoby przekonać obywateli, aby nie oglądali oni telewizji z jej banalną produkcją, czy w weekend nie jechali na daczę za miasto. Jeszcze we wrześniu 1989 roku Rezek stwierdził ostro, że Havel swoją twórczością przekonywał potencjalnych opozycjonistów, że w imię własnej tożsamości, autentyczności oraz prawdziwości wystarczy tylko protestować i „burzyć się” przeciwko reżimowej rzeczywistości. W tym kontekście Rezek wyraził zdanie, iż Havel jawi się jako niewinny intelektualista, który nie bierze na siebie odpowiedzialności za czeski naród i opozycję, choć używa swoje książki jako swoiste narzędzie walki⁵⁶.

Przywołany już wcześniej Tucker wprost krytykuje Havla za jego analizę posttotalitarnej rzeczywistości. Uważa bowiem, że dramaturg doszedł do błędnych wniosków. Czech sugerował, iż komunistyczny reżim trwał w dużej mierze dzięki temu, że władza zawarła niepisaną umowę ze społeczeństwem. Obywatele mieli się stać pasywni, a w zamian państwo zobowiązywało się do stopniowego podnoszenia poziomu życia. Jednak zdaniem Tuckera Blok Wschodni nie rozpadł się z powodu dążenia ludzi do autentyczności oraz życia w prawdzie, tak jak sugerował to Havel. Jak twierdzi amerykański politolog, do rewolucji przeciwko komunistom doszło raczej z powodów ekonomicznych. Społeczeństwo, które przez lata, było przekupywane dobrami materialnymi, czym rozbudowano jeszcze bardziej jego konsumpcjonizm, zdawało sobie jednak sprawę, że poziom życia na Zachodzie jest o wiele wyższy⁵⁷.

Ponadto Tucker wyraża zdanie, iż reżim w Czechosłowacji nie został pokonany bynajmniej przez społeczeństwo obywatelskie (którego po prostu w tym państwie nie było) bądź też w konsekwencji działalności dysydentów. Wskazuje on na to, iż w wyniku pierestrojki doszło do istotnych zmian w Związku Radzieckim. W tej sytuacji nikt nie był gotowy walczyć w obronie komunizmu. Jednak jeszcze kilka dni po wydarzeniach w Berlinie Wschodnim czechosłowackie społeczeństwo było zupełnie bierne. Dopiero, kiedy protesty studentów nie spotkały się ze zdecydowaną reakcją sił porządkowych, reszta społeczeństwa postanowiła wyjść na ulicę⁵⁸.

⁵⁶ Ibidem, s. 103.

⁵⁷ A. Tucker, *The philosophy...*, op. cit., s. 167-169.

⁵⁸ Ibidem, s. 167-169.

Ponadto Amerykanin zwrócił uwagę na to, że Havel nie miał w ogóle doświadczenia w funkcjonowaniu systemu demokratycznego. Cechowała go natomiast niechęć do partii politycznych. Dramaturg chciał zatem zastąpić je innymi strukturami, w których nie dochodziłoby do manipulacji w imię władzy, a ludzie nie czuliby się wyobcowani. Jednak idea działalności jednostki na rzecz dobra wspólnego i negatywny stosunek do ugrupowań politycznych skomplikowały sytuację Havla w roli prezydenta Czechosłowacji, a potem również Republiki Czeskiej. Dramaturg odmówił bowiem bezpośredniego poparcia jakiegokolwiek partii. W efekcie, kiedy rozpadło się Forum Obywatelskie (OF), eseista był pozbawiony zaplecza politycznego. Musiał wtedy stawić opór rosnącej w siłę i dobrze zorganizowanej Obywatelskiej Partii Demokratycznej, która dażyła do zmarginalizowania jego roli⁵⁹.

Jednak, jak się wydaje, realizacja koncepcji niepolitycznej polityki nie jest możliwa w nowoczesnej demokracji przedstawicielskiej⁶⁰. Jest ona raczej doktryną, którą da się zastosować jedynie w przypadku ruchów dysydenckich. Jeżeli przyjrzymy się mechanizmom funkcjonującym w systemie demokratycznym, idee głoszone przez Havla byłyby skazane na totalną porażkę, gdyż „w przypadku braku partii politycznych, rząd nie miałby innego wyjścia, jak tylko negocjować indywidualnie z każdym parlamentarzystą, który w kiedykolwiek mógłby wycofać swoje poparcie dla rządowej koalicji”⁶¹. W takiej sytuacji trudno byłoby mówić o politycznej stabilności, a władza musiałaby się zmagać z problemami związanymi z ciągle zmieniającą się rzeczywistością na scenie politycznej. Trudno byłoby również mówić o jakiegokolwiek możliwości przewidywania decyzji politycznych⁶².

Krytyczny wobec poglądów Havla jest także Václav Bělohradský. Publicysta oraz wykładowca Uniwersytetu Karola w Pradze uważa, że wszystkie głoszone formy antypolitycznej polityki mają jedną wspólną cechę tzn. krytykę i odrzucenie praktycznej polityki jawiącej się przecież jako przejaw zwykłego politykierstwa. Jednakże jego zdaniem

⁵⁹ Ibidem, s. 185-195.

⁶⁰ D. Popescu, *Political Action in Václav Havel's Thought: The Responsibility of Resistance*, Lanham 2011, s. 148.

⁶¹ Cytat za: A. Tucker, K. Jake, M. Kiss i in., *From Republican Virtue to Technology of Political Power: Three Episodes of Czech Non-political Politics*, „Political Science Quarterly”, 2000 nr 3, s. 445 (tł. własne z języka angielskiego).

⁶² Ibidem.

codzienna polityka nie może być praktykowaniem moralności, ponieważ takie podejście wykluczałoby w rzeczywistości opozycję oraz spór w ramach zasad. Trzeba wspomnieć, iż Bělohradský nie poddaje antypolitycznej polityki totalnej krytyce. Twierdzi bowiem, że może ona mieć zastosowanie, ale tylko w przypadku zmiany systemu, który nie daje już w ogóle możliwości rozwiązania podstawowych problemów społecznych⁶³. W związku z powyższym Bělohradský jest zdania, że koncepcje Havla były użyteczne, lecz wyłącznie do obalenia komunistycznego reżimu.

Po Aksamitnej Rewolucji publicysta jednoznacznie przeciwstawił się sposobowi prowadzenia polityki przez pierwszego prezydenta Republiki Czeskiej. Uznał ją wręcz za szkodliwą dla państwa: „najważniejszym problemem w dziejach Czechów jako nowoczesnego narodu nie była ideologizacja, ale rola, którą odgrywała w naszym publicznym dyskursie i obywatelskim zaangażowaniu »antypolityczna polityka«, której jądrem jest moralny kicz”⁶⁴. Dla Bělohradský’ego jaskrawym przykładem moralnego kiczu było wspomniane już wcześniej przemówienie Havla do obu izb parlamentu Czeskiej Republiki w 1997 roku. Według uniwersyteckiego wykładowcy moralna interpretacja kryzysu transformacji w państwie stanowi ewidentny przykład kiczu, którym próbowano zastąpić polityczną interpretację. Nie zgadza się on także ze stanowiskiem Havla wygłoszonym w 1997 roku, iż w czasie przemian przeciętny obywatel zmagał się z wieloma trudnościami i został pozostawiony samemu sobie. Wytyka on dramaturgowi, iż w swoich interpretacjach oraz moralnych wykładach posunął się zbyt daleko, co dowodzi jego niewystarczającej wiedzy. Bělohradský jest bowiem przekonany, że „problemy obywateli wypływają z systemowego kryzysu globalnego kapitalizmu i szybko rosnących nierówności społecznych, a nie z tego, iż byliby wtrąceni »do beznadziejnej samotności«”⁶⁵.

⁶³ V. Bělohradský, *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha 1992, s. 31-34.

⁶⁴ Cytat za: V. Bělohradský, *Antipolitika v Čechách: Příspěvek ke gramatice kýče*, w: *Česká konzervativní a liberální politika: Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*, red. P. Fiala, F. Mikš, Brno 2000 s. 33 (tłumaczenie własne z języka czeskiego).

⁶⁵ Ibidem, s. 34.

Krytycy Havla zarzucają mu także, że jego rzeczywiste postępowanie w znacznym stopniu odbiegało od tego, co sam deklarował w odniesieniu do sposobu prowadzenia polityki. Australijski politolog z Uniwersytetu w Sydney, John Keane, przytacza fakty z życia dramaturga, które stawiają go w nieco niekorzystnym świetle. Jeszcze pod koniec 1989 roku pisarz publicznie zapewniał, że nie chce zostać prezydentem Czechosłowacji. Jednak jak twierdzi Keane, Havel tak naprawdę w iście machiavellistyczny sposób dążył do tego, żeby zdobyć urząd głowy państwa. Aby osiągnąć swój cel, jego otoczenie zaaranżowało ponoć potajemne spotkanie z szefem czechosłowackiej telewizji w grudniu 1989 roku. Pisarz zdawał sobie bowiem sprawę, że musi się stać bardziej rozpoznawalną postacią, dlatego liczył na pomoc ze strony mediów i możliwość występu przed kamerami w najlepszym czasie antenowym. Udało mu się ten pomysł zrealizować, choć australijski profesor twierdzi, iż nie obyło się wówczas bez gróźb dramaturga pod adresem dyrektora telewizji⁶⁶.

Havel miał wtedy posunąć się także do gabinetowych intryg z politykami. Pod koniec 1989 roku pisarz spotkał się w tajemnicy również z czechosłowackim premierem Mariánem Čalfą. Szef rządu zapewnił, iż będzie wspierał kandydaturę dramaturga na funkcję prezydenta (czynił to podobno nawet grożąc różnym osobom i grupom). Havel wiedział też, że jego największym rywalem w walce o urząd głowy państwa może być Alexander Dubček. Z tego powodu kilkakrotnie zobaczył się z „symbolem” Praskiej Wiosny. Ostatecznie Słowak zrezygnował w 1989 roku z ubiegania się o funkcję głowy państwa. W zamian Havel obiecał Dubčekowi, że ten zostanie wybrany przewodniczącym Zgromadzenia Federalnego. Dramaturg zapewniał ponadto, że głową państwa czechosłowackiego będzie krótko, bo tylko do wolnych wyborów, a potem poprze Słowaka w walce o prezydenturę. Jednak, jak pokazała historia, obietnicy tej nie dotrzymał⁶⁷.

Do nieprzejeđnanych wrogów koncepcji Havla należał również Emanuel Mandler. Był on skonfliktowany z dramaturgiem już za czasów komunistycznego reżimu. Czeski dziennikarz uważał bowiem, że Havel dążył do zdobycia dominującej pozycji w grupach dysydenckich.

⁶⁶ J. Keane, *Vaclav Havel: A Political Tragedy In Six Acts*, New York 2001, s. 367-368.

⁶⁷ Ibidem, s. 372-373.

Mandler zaliczał się do grona osób, które „ostro krytykowały Havla z powodu jego nierealistycznego propagowania politycznych teorii i strategii, które stawiały go w roli »sędziego moralności« w społeczeństwie, co w rzeczywistości prowadziło do pogłębiania się podziału na »normalnych« obywateli oraz »dysydentów«”⁶⁸.

Dziennikarz negatywnie oceniał też Kartę 77, gdyż większość jej sygnatariuszy stanowili byli członkowie Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KSČ). Ponadto był zdania, że jest ona zbyt radykalna, ponieważ żądała jednocześnie wszystkich swobód oraz praw człowieka, co wywoływało tylko dodatkowe napięcia w trudnym okresie „normalizacji”. Havla oskarżał o dzielenie społeczeństwa, czego efektem było to, że Karta 77 nie zyskała szerokiego poparcia w Czechosłowacji. Od tej pory, zdaniem Mandlera, dysydenci z głównego nurtu mieli pewien uraz, co wpłynęło na ich poglądy: „zбочyli ku schizofrenii, która od tej pory prześladowuje całą czeską politykę, a zwłaszcza tą liberalną: w praktyce mało zasadniczy pragmatyzm, w programach mało znośne moralizowanie”⁶⁹.

Mandler otwarcie występował przeciwko dramaturgowi także w okresie jego prezydentury. W opinii dziennikarza pisarz cały czas otaczał się organizacjami, które zazwyczaj długo nie funkcjonowały, a ich cechą charakterystyczną było mylenie pojęcia polityki z moralnością. Był to ich zasadniczy błąd, gdyż wbrew temu, co głosił Havel, „rozwiązaniu rzeczywistych politycznych problemów, nie mogą służyć inne środki niż te polityczne”⁷⁰. Mandler nie kryje, iż według niego, jeżeli polityka poniosłaby porażkę w starciu z moralnością, to wówczas doprowadziłoby to faktycznego jej rozkładu.

Swoich krytycznych uwag wobec Havla nie ukrywa także Petr Schnur, były pracownik Czeskiej Akademii Nauk. Twierdzi on, że naiwne wizje Havla dotyczące idealnego kapitalizmu nie mogły oznaczać dla kraju nic dobrego. Według niego prezydent Republiki Czeskiej, wykorzystując narodowe mity, zdołał „zmienić polistopadową politykę w teatr absurdu”⁷¹. Religioznawca posuwa się nawet do stwierdzenia,

⁶⁸ Cytat za: Ibidem, s. 281 (tłumaczenie własne z języka angielskiego).

⁶⁹ Cytat za: Bureš, *Koncept...*, s. 74 (tłumaczenie własne z języka słowackiego).

⁷⁰ E. Mandler, *Oba moji prezidenti: Václav Havel & Václav Klaus*, Praha 2004, s. 21.

⁷¹ Cytat za: P. Schnur, *Nesvatí Václavové, dali jste nám zhynout!*, w: *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*, red. P. Barša, Všeň 2010, s. 168.

że Havel w pewien sposób zmanipulował społeczeństwo, gdyż wprowadził Czechów w świat iluzji, sugerując, że jest kontynuatorem niepolitycznej polityki Masaryka. W rzeczywistości było mu daleko do „ojca niepodległej Czechosłowacji”. Schnur uważa bowiem, iż Havel swoją działalnością pokazał tylko amatorstwo, dyletantyzm oraz płytkość poglądów. Jednak czeskie społeczeństwo mogło tego nie zauważyć, gdyż według religioznawcy, Havel budując swój mit stylizował się na intelektualistę światowego formatu i stwarzał wrażenie, iż stoi ponad realną polityką, choć od samego początku był przecież jej integralną częścią⁷².

Podsumowanie

Koncepcja niepolitycznej polityki głoszona przez Havla w zderzeniu z rzeczywistością demokratycznego państwa wyraźnie ewoluowała. Dramaturg próbował do swojej idei przekonać społeczeństwo. Cieszył się on dużym autorytetem wśród czeskiego narodu, choć wydaje się, że nie szło to w parze z polityczną skutecznością. Havel nie miał bowiem silnego zaplecza politycznego. Pisarz pozostawał bowiem krytyczny wobec partii, choć w pewnym momencie zdał sobie sprawę, iż są one niezbędnym elementem współczesnego społeczeństwa, a pod koniec swojego życia nawet wsparł swoim autorytetem jedno z ugrupowań (choć nie miało to wyraźnego przełożenia na wynik wyborczy tego stronnictwa). Jednak Havel był już wówczas poza polityką. Jak sugeruje Klaus, dysydent po latach odniósł pewne zwycięstwo, gdyż obecnie można mówić o kryzysie klasycznych partii w Czechach. Jednakże wydaje się, że nie jest to raczej skutek działalności Havla, a raczej ogólnoswiatowa tendencja (będąca szansą także dla skrajnych ideologii). Ludzie coraz bardziej nie ufają tzw. „mainstreamowym” partiom, które pomimo to, że wymieniały się przy władzy, nie były w stanie poradzić sobie z wieloma problemami. Ponadto społeczeństwa mają wrażenie, że dotychczasowa popularność niektórych ugrupowań wynikała ze sztuki manipulacji wykorzystywanej przez media.

Jednak powracając do Havla, nie ma wątpliwości, iż okres transformacji zawsze przynosi ze sobą negatywne zjawiska, które pisarz dostrzegał z właściwą dla siebie wrażliwością. Jego diagnoza na

⁷² Ibidem, s. 168-169.

problemy społeczno-polityczne nie była nieraz trafna, ale trzeba pamiętać, iż pierwszy prezydent Republiki Czeskiej to przecież pisarz, więc jego refleksje oraz poglądy były raczej opisywaniem jego własnych przeżyć wewnętrznych bądź stanów psychicznych. Nie stanowiły zatem „chłodnej” analizy otaczającej rzeczywistości, połączonej z poszukiwaniem metod skutecznego działania w świecie, w którym, jak się wydaje, normy odgrywają coraz mniejszą rolę. Koncepcje dramaturga mogą sprawiać wrażenie utopijnych, choć można zadać sobie pytanie, jak wyglądałby świat bez osób z wyższą od przeciętnej wrażliwością na sprawy społeczne.

Eseista w roli głowy państwa być może nie sprawdził się jako sprawny polityk, umiejący forsować i realizować swoje własne wizje państwa oraz społeczeństwa. Szybko się bowiem okazało, iż rzeczywistość brutalnie zweryfikowała idee Havla. Zaangażowanie się dramaturga w życie polityczne było więc przełomowym momentem dla jego koncepcji, gdyż ujawniło, iż nie mają one przeważnie zdolności adaptacyjnych do systemu demokratycznego. Jednak dramaturgowi jednego nie można odmówić, a mianowicie tego, że choć sam uczestniczył w sprawowaniu władzy, „dostrzegał także w okresie transformacji, pewne niebezpieczeństwa i trudności. Miał świadomość, że ta odnowa idzie niekiedy w niewłaściwym kierunku. Dlatego jako właściwy humanista, zwracający uwagę na fundament moralny życia społecznego, nie szczędził krytycznych uwag pod adresem niektórych rzekomych kierunków odnowy”⁷³.

Krytycy Havla oczywiście mogą zawsze przywoływać przykłady, które stanowią dowód na to, iż pisarz sam sprzeniewierzył się etyczno-moralnym wartościom w polityce (np. na kulisy wyboru na prezydenta Czechosłowacji). Jednak wydaje się, że pełniąc funkcję prezydenta dramaturg nigdy nie dążył do zdobycia za wszelką cenę dominującej pozycji na scenie politycznej. Starał się co najwyżej swoją osobowością wplywać na postawy swoich rodaków.

⁷³ Cytat za: S. Gazurová, *Wezwanie do odnowy moralnej życia społecznego w wypowiedziach Václava Havla*, Lublin 2011, s. 24.

Bibliografia

- Bělohradský V., *Antipolitika v Čechách: Příspěvek ke gramatice kýče*, w: *Česká konzervativní a liberální politika: Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*, FIALA P., MIKŠ F. (red.), Brno: Centrum pro studium demokracie, 2000.
- Bělohradský V., *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel, 1992.
- Bureš J., *Koncept nepolitické politiky T. G. Masaryka a Václava Havla*, „Politické vedy” 2012 nr 1.
- Findlay E.F., *Classical Ethics and Postmodern Critique: Political Philosophy in Václav Havel and Jan Patočka*, „The Review of Politics” 1999 nr 3.
- Gazurová S., *Wezwanie do odnowy moralnej życia społecznego w wypowiedziach Václava Havla*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011.
- Groszkowski J., *Kryzys tradycyjných partií w Czechach*, 09.10.2013. Strona internetowa Ośrodka Studiów Wschodnich im. Marka Karpia <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-09/kryzys-tradycyjnych-partii-w-czechach>, dostęp 10.06.2016.
- Gugnin A., Pliszka T., *Instytucjonalny wymiar etyki w ujęciu Niccolò Machiavellego*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, 2009 nr 15.
- Havel volí zelené, *Ruml do strany vstoupil. Jsou pry z politiky zelení* 16.03.2010. Portal internetowy dziennika „Lidové noviny” http://www.lidovky.cz/havel-voli-zelene-ruml-do-strany-vstoupil-jsou-pry-z-politiky-zeleni-12h-/zpravy-domov.aspx?c=A100316_155244_ln_domov_tai dostęp 09.06. 2016.
- Havel V., *Address by Václav Havel, President of the Czech Republic, on the National Day Award Ceremony* 28.10.2000, Prague, Prague Castle, Vladislav Hall. Strona internetowa Biblioteki Václava Havla http://archive.vaclavhavel-library.org/Functions/show_html.php?id=157672 dostęp 10.06.2016.
- Havel V., *Letnie rozmyślenia*, tłum. A.S. Jagodziński, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2012.
- Havel V., *Projev prezidenta republiky Václava Havla k oběma komorám Parlamentu České republik* 09.12.1997, Praha. Strona internetowa Biblioteki Václava Havla, <http://archive.vaclavhavel->

- library.org/Functions/show_html.php?id=157278 dostęp 10.06.2016.
- Havel V., *Síla bezsilných i inne eseje*, tłum. A. S. Jagodziński, Warszawa: Wydawnictwo Agora, 2011.
- Havel V., *The art of the impossible: politics as morality in practice: speeches and writings, 1990-1996*, New York: Fromm International, 1997.
- Havel V., *Toward a Civil Society. Selected speeches and writings 1990-1994*, Praha: Lidové noviny, 1995.
- Havel V., *Zaoczne przesłuchanie*, tłum. J. Illg, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2014.
- Havelka M., „*Nepolitická politika*“: *kontexty a tradice*, „Sociologický časopis” 1998 nr 4.
- Kačan D., *Polityka jako sztuka niemożliwego – przypadki Václava Havla* 2012, „Znak” nr 682. Strona internetowa miesięcznika „Znak” <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6822012dariusz-kanpolityka-jako-sztuka-niemozliwego-przypadki-vaclava-havla> dostęp 10.06.2016.
- Keane J., *Vaclav Havel: A Political Tragedy In Six Acts*, New York: Basic Books, 2001.
- Klaus: *Havel byl zásadní odpůrce politických stran*, 07.11.2014. Strona internetowa Czeskiej Telewizji <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1010284-klaus-havel-byl-zasadni-odpurce-politickyh-stran> dostęp 10.06.2016.
- Klaus: *Havel chtěl zničit strany, aby vládlí jeho kamarádkové*, 05.11.2014. Strona internetowa magazynu „Týden” http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/politika/klaus-havel-chtel-znicit-strany-aby-vladli-jeho-kamaradickove_323355.html dostęp 10.06.2016.
- Mandler E., *Oba moji prezidenti: Václav Havel & Václav Klaus*, Praha: Nakladatelství Libri, 2004.
- Otáhal M., *O nepolitické politice*, „Sociologický časopis” 1998 nr 4.
- Palouš P., *Nepolitická politika*, w: „*Nepolitická politika*“ a *jiná zamyšlení: Sborník projevů pronesených na slavnostním setkání u příležitosti 157. výročí narození Tomáše Garrigue Masaryka v budově Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky*, Nytrová O.,

- Hlasivcová M., Strachota V. (red.), Praha: Církev československá husitská – Kulturní rada a LHODR, 2007.
- Petrusek M., *Prawda jako problem noetyczny i etyczny w myśli czeskiej (od Masaryka do Havla)*, „Sofia” 2008 nr 8.
- Popescu D., *Political Action in Václav Havel's Thought: The Responsibility of Resistance*, Lanham: Lexington Books, 2011.
- Putna C. M., *Václav Havel. Duchovní portrét v rámci české kultury 20. století*, Praha: Nakladatelství Knihovna Václava Havla, o.p.s., 2011.
- Rezek P., *Filosofie a politika kýče*, Praha: Oikoymenh a Střední Evropa, 1990.
- Schnur P., *Nesvatí Václavové, dali jste nám zhynout!*, w: *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci*, Barša P. (red.), Všen: Nakladatelství Grimmus, 2010.
- Tucker A., *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patocka to Havel*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2000.
- Tucker A., Jake K., Kiss M. i in., *From Republican Virtue to Technology of Political Power: Three Episodes of Czech Non-political Politics*, „Political Science Quarterly”, 2000 nr 3.
- Zblewski Z., *Czechosłowacja*, w: *Najnowsza historia świata 1945-1995*, t. III, Patek A., Rydel J., Węc J.J., Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1997.